دوكتور ئەسەت سۇلايمان

تروئيا ياغاچ ئېتىنىڭ قورسىقىدا نېمە جىن بار؟

مۇستەملىكە دەۋرى ۋە ياۋروپا مىللىيەتچىلىك نەزەرىيەلىرىنىڭ ئاسىيا ئەللىرىدە سەھنىگە چىقىرىلىشى

- بۈگۈنكى «مىللەت» ياكى «ئۇلۇس» ئۇقۇمى، شەك-شۈبھىسىزكى ئىنسانىيەتنىڭ يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى.

ياۋروپادا تەخمىنەن مىڭ يىللارچە ھۆكۈم سۈرگەن زۇلمەتلىك ئوتتۇرا ئەسىر دەۋرىدە خىرىستىيان روھى بىلەن چېركاۋلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى غەربتىكى ئوخشاشمىغان تىللاردا سۆزلىشىدىغان ھەرقايسى ئەل ۋە خەلقلەرنىڭ مىللىيەتلىك ئېڭىغا ئورۇن بەرمىگەنىدى. رۇم پاپاسىنىڭ چەكسىز ھوقۇقى، چېركاۋلارنىڭ مۇتلەق كونتروللۇقى ھەمدە لاتىن تىلىنىڭ ھاكىملىق ئورنى خىرىستىيان ياۋروپاسىدا تارىختىن بۇيان شەكىللەنگەن ئېتنىك توپلۇقلار ۋە مىللىي چېگرالارنىڭ ئۆز ئالدىغا تەرەققىي قىلىشىنى توسۇپ كەلگەنىدى. قەدىمكى يۇنان تارىخىدا يۈز بەرگەن يۇنان - تروئيا ئۇرۇشىنىڭ سەۋەبىنى يۇنانلىقلارنىڭ مىللىي ئار - نومۇس روھى ۋە مىللىي مەنپەئەت تۇيغۇسى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىدى. ھالبۇكى، ئوتتۇرا ئەسىردە خىرىستىيان ياۋروپاسى بىلەن مۇسۇلمان دۇنياسى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن بەش قېتىملىق ئەھلى - سەلىپ ئۇرۇشىنى قانداقتۇر ياۋروپا بىلەن ئاسىيادىكى مەلۇم ئىككى دۆلەتنىڭ مىللىي توقۇنۇشى ئەمەس، بەلكى ئىككى چوڭ دىنىنىڭ مەنپەئەت توقۇنۇشى ئوتتۇرىغا چىقارغان ئىدى. خىرىستىيان ياۋروپاسىنىڭ ئۇزاق ئوتتۇرا ئەسىر تارىخىدا شەرقتە زور گۈللىنىشكە ئېرىشكەن مۇسۇلمانلار دۇنياسىغا قارشى بىرلەشمە ئارمىيە تەشكىللەپ، بەش قېتىملىق ئەھلى - سەلىب ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىشىغا ئۇلارنىڭ ئورتاق خىرىستىيان ئېتىقادى ۋە ياۋروپا روھى تۈرتكە بولغانىدى. شەرقتىكى تۈرلۈك

تىللاردا سۆزلىشىپ ئوخشاشمىغان ئەللەردە ياشايدىغان مۇسۇلمان خەلقلىرىنىڭ ئەرەب - ئىسلام ئىمپېرىيەسى گەۋدىسىگە ئۇيۇشۇپ غايەت زور كۈچ سۈپىتىدە ياۋروپا ئەھلى - سەلب ئارمىيەسىنى ئارقا - ئارقىدىن مەغلۇپ قىلىشىمۇ ئوخشاشلا ئىسلام ئېتىقادى ۋە دىنىي روھنىڭ قۇدرىتىدىن بولغانىدى.

مىللىي ئاڭ ۋە مىللىي تۇيغۇ ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ خېلى بالدۇرقى مەزگىللىرىدە بىخلانغان ۋە پەيدىنپەي راۋاجلانغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ پىشىپ يېتىلىش دەرىجىسى دۇنيادىكى ئوخشىمىغان مىللەتلەردە ئوخشاش بولمىغان ھالەتتە ئىپادىلىنىپ كەلگەن. شۇڭلاشقا دۇنيا تارىخىدا ئىنسانىيەت روھىي تاكامۇللۇقىنىڭ دەسلەپكى ئۆلگىسىنى ياراتقان ۋە مىللىي روھنىڭ پىشقان مېۋىلىرىنى قالدۇرۇپ كەتكەن كۆپلىگەن قەۋملەرنىڭ شانلىق ئەمەلىيىتى بىزنى بۈگۈنكى دەۋرىمىزدىمۇ ھەيران قالدۇرماي قالمايدۇ.

يەھۇدىيلار نېمە ئۈچۈن تارىختىن بۇيان ئۆزلىرىنى «ئالاھىدە قەۋم»، «مىللەت»، «خۇدا تەرىپىدىن تاللانغان مىللەت» دەپ قاراپ كەلدى؟ نېمە ئۈچۈن مىڭلارچە يىللار داۋاملاشقان سەرسان - سەرگەردانلىقتا ئۆزلىرىنى يوقۇتۇپ قويمىدى؟ جانلىق ئېغىز تىلى تامامەن يوقالغان، پەقەت يازما ۋەسىقىلەردىلا قالغان، پۈتۈن دۇنياغا تېرىقتەك چېچىلىپ كەتكەن بۇ مىللەت ئۆزلىرىنىڭ ناتسىستلار لاگېرىدىكى نىمجان گەۋدىسىنى سۆرەپ چىقىپ يېڭى تۇغۇلغان ۋەتىنى – ئىسرائىلىيەگە قەدەم قويغىنىدا قانداق قىلىپ شۇنچە قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئالىقاچان «ئۆلگەن» يەھۇدى تىلىنى قايتا تىرىلدۈرەلىدى!؟...

ياپونلار نېمە ئۈچۈن ئۆز ۋەتىنىنى «قۇياش ئېلى»، ئۆز پادىشاھىنى «قۇياشنىڭ ئوغلى – ساماۋىي پادىشاھ» دەپ ئاتايدۇ؟ ئۇلاردىكى ئۆز قوشنىلىرىغا ئوخشىمايدىغان «ساماۋىي روھ» قەيەردىن كەلگەن؟ ئۇلار قانداق قىلىپ غەربتىن ئالغان تەرەققىيات تەجرىبىلىرىنى ئۆز دۆلىتىنىڭ مىللىي ئەنئەنىلىرى بىلەن ئورگانىك ھالدا بىرلەشتۈرەلىدى؟...

قەدىمكى يۇنانلار نېمە ئۈچۈن ئاسىيادىكى ئەڭ يېقىن قوشنىسى تىروياغا قارشى 10 يىللىق مۇشەققەتلىك ئۇرۇش ئېلىپ باردى؟ بۇ ئۇرۇشنىڭ سەۋەبى تىرويا شاھزادىسى پارىسنىڭ گۈزەل يۇنان خانىشى ھېلىننى ئېلىپ قاچقانلىقىدىنمۇ ياكى مىللىي ئار - نومۇس ۋە مىللىي مەنپەئەت تۇيغۇسىنىڭ تەخىرسىزلىكىدىن كېلىپ چىققانمۇ؟...

قەدىمكى پېرسىيە ئىمپېرىيەسى نېمە ئۈچۈن ئۇزاق مەزگىللەرگىچە ياۋروپا بىلەن ئاسىيانىڭ كۈچ تەڭپۇڭلۇقىدا ھەل قىلغۇچ ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى؟ ئۇلار قانداق قىلىپ

ئىسكەندەر زامانىغىچە يۇنانلىقلارنىڭ شەرققە كېڭىيىشىنى توسۇپ تۇرالىدى؟ ئىسلام دىنىنىڭ گۈللىنىشى نەتىجىسىدە ئەرەب ئىمپىرىيەسى تەدرىجى كېڭىيىپ ئەتراپتىكى نۇرغۇنلىغان ئەللەر ۋە خەلقلەرنىڭ مىللىي مەدەنىيەتلىرىنى ئۆز گەۋدىسىگە قوشۇپ ئىسلاملاشتۇردى. ۋاھالەنكى، پارس مەدەنىيەتىنىڭ ئىگىلىرى بولغان ئىرانلىقلار نېمە ئۈچۈن پۈتۈن مۇسۇلمانلار ئىچىدە ئۆزىنىڭ مىللىي روھىنى ئەڭ زور دەرىجىدە ساقلاپ قالالىدى؟ ئەرەب ئىسلام ئىمپىرىيەسى زامانىدا نېمە ئۈچۈن ئەڭ كۆپ ئالىم-مۇتەپەككۇرلار پارس تىللىق خەلقلەردىن يېتىشىپ چىقتى؟ ئىسلام تارىخىدا ئىران نېمە ئۈچۈن شىئە مەزھىپىنىڭ ئەڭ مۇھىم بازىسى ۋە قارارگاھى بولۇپ كەلدى؟...

......

14 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ ئىتالىيەدە پارلىغان ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىنىڭ تاڭ نۇرى ئۇزاققا سوزۇلغان زۇلمەتلىك ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتىنىڭ پەردىسىنى قايرىدى. ئالىگەرى دانتې ئۆزىنىڭ گىگانت ئەسىرى «ئىلاھ كومېدىيەسى» نى ھۆكۈمران تىل بولغان لاتىن تىلىدا ئەمەس، بەلكى ئىتالىيان تىلىدا يازدى. لېئوناردو داۋىنچى پەقەت «ئىنجىل» قىسسىلىرىگىلا رەسىم سىزىدىغان ئوتتۇرا ئەسىر دىنىي سەنئىتىنىڭ رامكىسىدىن ھالقىپ چىقىپ، ئاددىي شەھەر پۇقراسى «مونالىزا» نى سىزدى. كوپېرنىك چېركاۋنىڭ «يەر – ئالەمنىڭ مەركىزى» دېگەن مۇتلەق تەلىماتىغا قارشى ئۆزىنىڭ «قۇياش مەركەز تەلىماتى» نى ئوتتۇرىغا قويدى. مارتىن لۇتېر خرىستىيان دىنىي تەلىماتلىرىدا ئىسلاھات دولقۇنى قوزغاپ، سانائەت ئىنقىلابىنىڭ ئۇيۇق سىزىقىدا تۇرۇۋاتقان ياۋروپانى كاتولىك چېركاۋىنىڭ كونتروللۇقىدىن ئۇزاقلاشتۇردى...

يېڭىدىن گۈللىنىشكە ئېرىشكەن كاپىتالىستىك سودا-سانائەت ياۋروپادا ھاياتى كۈچى تولۇپ تاشقان مىللىي دۆلەتلەرنى مەيدانغا كەلتۈردى. مەرىپەتچىلىك دولقۇنى ئىنسانىنىڭ ھۆر، ئەركىن ۋە ئەقلىي تەبىئىتىنى ئۆزىنىڭ بىر يۈرۈش ئۇلۇغۋار پىكىر تەلقىنلىرى ئارقىلىق قايتا نامايەن قىلدى. مىللىي دۆلەتلەرنىڭ گۈللىنىشى مىللىي روھ ۋە مىللىي مەنپەئەتدارلىق تۇيغۇسىنى يۇقۇرى كۆتۈردى. ئادام سمىتنىڭ «مىللىي ئىقتىساد» نەزەرىيەسى سانائەت ئىنقىلابى ئارقىلىق ئىقتىسادىي گۈللىنىشكە ئېرىشكەن ياۋروپادىكى مىللىي دۆلەتلەرنىڭ بازار ۋە خام ئەشياغا بولغان جىددىي ئېھتىياجىنى ئاشكارىلاپ قويدى. شۇنىڭ نەتىجىسىدە ھازىرقى زامان مەنىسىدىكى مىللىيەتچىلىك ئۇقۇمى ۋە مىللەتپەرۋەرلىك دولقۇنى مەيدانغا كەلدى. پار ماشىنىسى بىلەن يېڭى دېڭىز يولىنىڭ

ئېچىلىشى مۇستەملىكىچىلىك دەۋرىنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچتى. قەلبىگە بويسۇندۇرۇش، كېڭەيمىچىلىك ۋە ئىرقچىلىقنىڭ كىشىنى مەپتۇن قىلىدىغان نەزەرىيىلىرىنى پۈككەن بىر توپ تەۋەككۈلچىلەر ياۋروپا قۇرۇقلۇقىنىڭ ئاتلانتىك ئوكيان سۈيى بىلەن سۈيۈشۈپ تۇرىدىغان پورتلىرىدىن يەلكەنلىرىنى ئېچىشىپ، يىراقتىكى سىرلىق ئەللەرگە يول ئېلىپ كەتتى. كېڭەيمىچىلىك مىللەتلەر ۋە مىللىي دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەتنى كۈچەيتىپ باردى. مىللەتپەرۋەرلىك ھەمدە ئۇنىڭ يېڭى نەزەرىيەلىرىمۇ مۇستەملىكە ئېچىش جەريانىدا بازار تاپتى. ئېتنولوگىيە، ئېتنوگرافىيە ھەمدە مەدەنىيەت ئانتروپولوگىيەسى قاتارلىق يېڭى ئىلىملەر ياۋروپالىق تەۋەككۈلچىلەرنىڭ مۇستەملىكە رايونلىرىدىكى يەرلىك خەلقلەرنىڭ ھاياتى ۋە تۇرمۇش مەدەنىيەتلىرىنى كۆزىتىش جەريانىدا جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى.

ئېدۋارد سەئىد «شەرق» ئۇقۇمىنىڭ ئەمەلىيەتتە «غەرب» لىكلەر تەرىپىدىن تىكلەنگەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ.[1] ياۋروپادا گەرچە قەدىمكى يۇنان تارىخچىسى ھىرودېتتىن باشلاپلا كۆن چىقىش تەرەپتىكى ئاسىيا ئەللىرىنى «شەرق» دېگەن مەۋھۇم ئۇقۇم بىلەن ئاتاش ئەنئەنىسى باشلانغان بولسىمۇ، لېكىن غەربلىكلەرنىڭ نەزەرىدىكى «يات، سىرلىق ھەم رومانتىك» تەسەۋۋۇر قىلىنىدىغان «شەرق» ئۇقۇمى ئەمەلىيەتتە مۇستەملىكە دەۋرى باشلانغاندىن كېيىنكى يېقىنقى زامان ياۋروپاسىنىڭ ئىجادىيىتى ئىدى. خۇددى ئېدۋارد سەئىد ئېنىق كۆرسىتىپ ئۆتكەندەكلا ياۋروپانىڭ جۇغراپىيەلىك ئورنىغا نىسبەتەن ئېيتىلغان «كىچىك ئاسىيا»، «يېقىن شەرق»، «ئوتتۇرا شەرق» ياكى «يىراق شەرق» دېگەندەك «شەرق» دېگەن ئومۇمىي ئۇقۇم ئىچىدىكى بىر قاتار تارماق ئۇقۇملارنىڭ ھەممىسىگە ياۋروپا مەركەزچىلىك تەلىماتىنىڭ ئۆزۈمچىللىك خاھىشلىرى بىلەن مۇئەييەن كەمسىندۇرۇشلىرى سىڭگەن ئاتالغۇلار ئىدى.[2] ۋاھالەنكى، كېيىنكە دەۋرلەرگە كەلگەندە، ئاسىيا، ئافرىقىدىكى كۆپلىگەن خەلقلەر ئۆزلىرى ئىچىدىن يېتىشىپ چىققان سەرخىللار ۋە زىيالىيلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن ياۋروپالىقلار ياساپ بەرگەن ئاشۇ «شەرق» ئۇقۇمىنى قوبۇل قىلدى.

يېقىنقى زامان ياۋروپاسىنىڭ يەلكەنلىك كېمىلىرى ئۇزاقتىكى ئەللەرگە ئۆزىنىڭ پۇرۇخ ھىدى گۈپۈلدەپ پۇراپ تۇرغان تېخنىكىلىق ئىختىرالىرى بىلەن بىرگە يەنە «مىللەت»، «مىللىي دۆلەت» قاتارلىق ھازىرقى زامان ئۇقۇملىرىنىڭ كۆزنى قاماشتۇرىدىغان نەزەرىيەلىرىنىمۇ ئېلىپ كىردى. 500 يۈز يىلدىن بۇيان ئوسمانلى سۇلتانلىقىنىڭ ھامىلىقىدا

(1) Edward Said, Orientalism, Vintage Books, 1978
(2) Edward Said, Orientalism, Vintage Books, 1978

تۇرۇپ، ئىستانبۇلدىكى خەلىپىگە بىردەك ئىتائەت قىلىپ كەلگەن ئەرەبلەر ئىنگىلىزلارنىڭ سىياسىي ئويۇنى ۋە مىللەت ھەققىدىكى يالتىراق ئۇقۇملىرىدىن مەستخۇش بولۇپ، قەلبىدە بىردىنلا ئەرەب مىللىيەتچىلىكى ئويغاندى: نېمە ئۈچۈن ئىسلام خەلىپىلىكىنىڭ مەركىزى بۇرۇنقىدەك مەككە، مەدىنە، باغداد ياكى دەمەشقتە بولماي ئىستانبۇلدا بولىدۇ؟ نېمىشقا ئىسلام دۇنياسىنىڭ خەلىپىسى ئەرەب بولماي تۈركتىن بولىدۇ؟ يەنە نېمە ئۈچۈن ئىسلام خەلىپىلىكىنىڭ ئەمىر - پەرمانلىرى قۇرئان كەرىمنىڭ تىلى بولغان ئەرەب تىلىدا يېزىلماي، بەلكى يات تىل بولغان ئوسمانلى تۈركچىسىدە يېزىلىدۇ؟..... ياۋروپا ئىمپېرىيالىزىمىنىڭ مىللەت ۋە ئىرقچىلىق نەزەرىيەلىرىدىن ئوزۇق ئالغان ئەرەب مىللىيەتچىلىكى ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ھامىسى بولغان ئوسمانلى ئىمپېرىيەسىنىڭ ئۆلنى كولىدى. ئەرەب مىللىيەتچىلىكى يەنە ئۆز نۆۋىتىدە ۋاھابىزىم ئېقىمى تۇتاشتۇرغان بىر قاتار ھەرىكەتلەر نەتىجىسىدە 19- ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە ئۆز زېمىنلىرىنى ئوسمانلى سۇلتانلىقىنىڭ ھامىلىقىدىن بىر - بىرلەپ «ئازاد» قىلىپ ياۋروپا مۇستەملىكچىلىرىگە ئۆتكۈزۈپ بەردى. ئەرەبلەر ئوسمانلى سۇلتانلىقىنىڭ زەئىپلىشىۋاتقانلىقىدىن خوش بولۇشۇپ قىقاس - چۇقان كۆتۈرۈشىۋاتقان، تارىختىكى ئۇمەييە ياكى ئابباسىيە خەلىپىلىكىنىڭ سەلتەنەتلىرىنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈشنىڭ شىرىن چۈشلىرىنى كۆرۈۋاتقان پەيتتە، ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيە سۈۋەيش قانىلىنى ئېچىپ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئىستراتېگىيەلىك زور ئۇتۇمغا ئېرىشتى. ئوسمانلى سۇلتانلىقى نەچچە يۈز يىللاردىن بۇيان كۈن چىقىشتىكى سىرلىق ئەللەرنىڭ بايلىقىغا كۆز تىكىپ كېلىۋاتقان ياۋروپالىقلارنىڭ ئاسىياغا بارىدىغان قۇرۇقلۇق يولىنى توسۇپ كەلگەنىدى. شۇ سەۋەبتىن ياۋروپانىڭ يەلكەنلىك كېمىلىرى ئافرىقا قۇرۇقلىقىنى بويلاپ ئۈمىد تۇمشۇقىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ ئۇزۇن مۇساپىلەر ئارقىلىق ئاندىن ھىندى ئوكيانىغا چىقىشقا مەجبۇر بولۇپ كەلگەنىدى. ئەمدىلىكتە ئەرەبلەرنىڭ ئىنگىلىزلارنىڭ كۈشكۈرتۈشى بىلەن ئۆز دىنىي قېرىندىشى بولغان تۈركلەرنىڭ ھامىيلىقىدىن قۇتۇلۇش ئىستەكلىرى ياۋروپاغا تېپىلغۇسىز پۇرسەت بەردى. بارغانسېرى ماغدۇرىدىن كېتىۋاتقان ئوسمانلى سۇلتانلىقى ئۆز مەۋجۇتلىقىنى ساقلاپ قېلىش ھەمدە ئىچكى - تاشقى جەھەتتىكى كىرىزىستىن قۇتۇلۇش غېمىدا تېپىرلاپ تۇرغان پەيتتە «قۇياش پاتماس» بىرتانىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ زور تىپتىكى پاراخوتلىرى سۈۋەيش قانىلى ئارقىلىق قىزىل دېڭىزغا كىرىپ مەككە - مۇكەررەمەنىڭ بويلىرىدىن زەپەر گۈدۈكلىرىنى چېلىپ ئۆتىدىغان بولدى. دەرھەقىقەت، ياۋروپانىڭ ھازىرقى زامان «مىللەت» ئۇقۇمى ھەققىدىكى يالتىراق نەزەرىيەلىرى ئۇزاق مەزگىللىك

زەئىپلىك نەتىجىسىدە دۇنيا تارىخىنىڭ ئاساسىي ئېقىمىدىن يىراقلاپ كەتكەن خەلقلەر ئارىسىدا ئۈنۈم كۆرسەتتى. ياۋروپا بىر چاغدا ئىككى پاختەكنى تەڭلا سوقتى. ئۇلار تەرىپىدىن ئەرەب رايونلىرىغا ھەدىيە قىلىنغان مىللىيەتلىك سېھىرلىرى ۋە ئۇنىڭ تەسىرىدە قانات يايغان ئەرەب مىللىيەتچىلىكى ئەرەبلەرگە تارىختىكى ئەرەب ئىمپېرىيەسىنىڭ ئالەمشۇمۇل سەلتەنەتىنى قايتۇرۇپ بېرىش ئۇيۇقتا تۇرسۇن، بەلكى ئوخشاش بىر تىلدا سۆزلىشىپ ئوخشاش بىر دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئەرەبلەرنى نەچچە ئونلىغان ئۇششاق دۆلەتلەرگە ئايرىپ مەڭگۈ بىرلىشەلمەيدىغان بۆلۈنمە ھالەتكە بەخشەندە قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە ئەرەب مىللىيەتچىلىكى ئارقىلىق ئوسمانلى سۇلتانلىقىنىڭ بېقىنىغا تىغ ئۇرغۇزۇپ مۇسۇلمانلار دۇنياسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى قۇدرەتلىك ھامىيسى بولۇپ كەلگەن ئىسلام خەلىپىلىكىنىڭ ئۇلىنى يىمىرىپ تاشلىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە يېقىن ۋە ئورتا شەرقتە ھازىرقى زامان مەنىسىدىكى ئەرەب ۋە تۈرك مىللىيەتچىلىكى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىپ، ئىسلام ئېتىقادى ئارقىلىق چېگىلگەن مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدىكى دىنىي قېرىنداشلىق ۋە ئورتاق مەنپەئەتدارلىق تۇيغۇلىرى غايىپ بولۇشقا باشلىدى. مانا مۇشۇنداق بىر پەيتتە ئىسرائىلىيەدىن ئىبارەت بىر قوزۇق پەلەستىنگە قېقىلىپ، يەھۇدىيلار بىلەن ئەرەب - ئىسلام دۇنياسى ئوتتۇرىسىدىكى مەڭگۈ كېلىشتۈرگىلى بولمايدىغان توقۇناق تۈگۈن بولۇپ قالدى.

ئىنگلىزلار ياۋروپا مەركەزچىلىك تەلىماتىنى ئۆزەك قىلغان مۇستەملىكىچىلىك نەزەرىيەسى بىلەن مىللەت، ئىرق ۋە مىللىي دۆلەت قاتارلىق تارتىش كۈچى زور بولغان چىرايلىق شوئارلار بىلەن بېزەلگەن بىر يۈرۈش سىياسىي نەيرەڭلىرىنى ھىندىستان يېرىم ئارىلىغىمۇ ئېلىپ باردى. 1612 - يىلى بۈيۈك برىتانىيەنىڭ «شەرقىي ھىندىستان شىركىتى» پورتۇگاللار بىلەن بولغان كەسكىن رىقابەتتە ئۇتۇپ چىقىپ، كالكۇتتا پورتىدا پۇت تىققۇدەك ئىمكانىيەتكە ئېرىشۋالدى. ئارقىدىنلا پۈتكۈل ھىندىستاننى كونترول قىلىپ تۇرغان بابۇرىيلار ئىمپېرىيەسىنىڭ شۇ دەۋردىكى سۇلتانى جاھانگىردىن شەرقىي ھىندىستاندا ئەركىن سودا قىلىش ئىمتىيازىنى قولغا كەلتۈرىۋالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ پەقەت «سودا شىركىتى» دېگەن نام بىلەن شەرقىي ھىندىستان قىرغاقلىرىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئەنگلىيە كۈچلىرى قەدەممۇ قەدەم ئۆز تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، بابۇرىيلار ھۆكۈمرانلىرى بىلەن سىياسىي ئىمتىياز تالىشىشقا باشلىدى. ئارىدىن يۈز يىللار ئۆتۈپ 18- ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە بابۇرىيلار ئىمپېرىيەسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۆزلىرىنىڭ ھىندىستاندىكى سەلتەنەتىنىڭ پەرەڭلەر تەرىپىدىن

تەھدىتكە ئۇچراۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىپ يەتكەن ۋاقتىدا ئەنگلىيە دائىرىلىرى ئالىقاچان شەرقىي ھىندىستاننىڭ كۆپ قىسىم جايلىرىنى قولغا كىرگۈزۈپ بولغانىدى. 1707 - يىلى سۇلتان ئەۋرەڭزەب ۋاپات بولغاندىن كېيىن، بابۇرىيلار ئىمپېرىيەسىنىڭ ھىندىستاندىكى ھۆكۈمرانلىقى زەئىپلىشىشكە قاراپ يۈزلەندى. ئەنگلىيە ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرە چەمبىرىكىنى قەدەممۇ قەدەم كېڭەيتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە باشقا مۇستەملىكە رايونلىرىدىن ھاسىل قىلغان سىياسىي تەجرىبىلىرىنى ئىشقا سېلىپ، ھىندىلار ئارىسىدا يېڭى مەنىدىكى مىللىيەتچىلىك كەيپىياتىنى قوزغاشقا تىرىشتى. بابۇر 1526 - يىلى ھىندىستاننى بويسۇندۇرۇپ بابۇرىيلار ئىمپېرىيەسىنى تىكلىگەن 300 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بۇيان، جەنۇبىي ئاسىيا ئىككىنچى قۇرۇقلىقىدىكى ھىندى، ئىسلام، بۇددا، سىك قاتارلىق تۈرلۈك دىنلارغا ئېتىقاد قىلىپ نەچچە يۈزلىگەن تىل ۋە دىئالېكتلاردا سۆزلىشىدىغان ھىندىستان خەلقى ئۆزئارا ئىناق - ئىتتىپاقلىق ئاساسىدىكى گارمونىك كەيپىياتتا ياشاپ كەلگەنىدى. ۋاھالەنكى، ياۋروپالىق يېڭى ھۆكۈمرانلارنىڭ مۇستەملىكىچىلىك دورىلىرى ھەمدە مىللىيەتچىلىك ياللىراقلىرى ھىندى خەلقىگە بابۇرىيلار سۇلتانلىقىنىڭ «غەيرىي ھىندىلىق» ۋە «موغۇل - تۈركلۈك» خاراكتېرىنى تونۇتۇپ، يېڭى مەنىدىكى ھىندى مىللىيەتچىلىك ئېڭىنى پەيدا قىلدى. بۇ يەنە ئۆز نۆۋىتىدە ئوخشاش بولغان ئىرقىي ۋە مەدەنىيەت ئورتاقلىقىغا ئىگە ھىندىستان خەلقىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىچكى بۆلۈنمىچىلىككە سۆرەپ كىرىپ ھىندى دىنىدىكىلەر بىلەن مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى ئۇلغايتتى. مۇستەملىكىچىلىكنىڭ دەردىنى يەتكۈچە تارقان ھىندىستان خەلقى ئەنگلىيە دائىرىلىرى تەرىپىدىن بازارغا سېلىنغان سىياسىي ئويۇنلار ۋە مىللىيەتچىلىك ياللىراقلىرىنىڭ ماھىيىتىنى ئاستا - ئاستا تونۇپ يېتىشكە باشلىغاندا، بابۇرىيلار سۇلتانلىقىنىڭ تەسىر دائىرىسى پۈتۈنلەي تارىيىپ دېلھىدىكى قىزىل قەلئەگە بەنت قىلىنغانىدى. 1857 - يىلى پارتلىغان ھىندىستان خەلقىنىڭ ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى مىللىي قۇتۇلۇش قوزغىلاڭلىرى شەپقەتسىزلەرچە باستۇرۇلغاندىن كېيىن، ئەنگلىيە دائىرىلىرى بۇ ئىنقىلابنىڭ پەردە ئارقىسىدا بابۇرىيلار ئىمپېرىيەسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى سۇلتانى باھادۇر شاھII بولۇشى مۇمكىن دېگەن گۇمان بىلەن ئۇنى دېلھىدىكى قىزىل قەلئەدىن ھەيدەپ چىقىرىپ بىرمىغا سۈرگۈن قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بابۇرىيلارنىڭ ھىندىستاندىكى ھۆكۈمرانلىق تارىخىغا تولۇق خاتىمە بېرىلىدۇ. بابۇرىيلار سەلتەنەتىنىڭ تارىخ سەھنىسىدىن غايىپ بولۇشى ھىندىستان خەلقىگە ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولىدىغان ھۆررىيەت دەۋرىنىڭ يېتىپ

كەلگەنلىكىدىن دېرەك بەرمەدى، بەلكى ھىندى ۋە گانگ دەريالىرى بويلىرىنىڭ تېخمۇ چوڭقۇر دەرىجىدىكى يېڭى مۇستەملىكىچىلىك پاتقىقىغا چۆكۈپ بېرىۋاتقانلىقى ئايان بولدى. ھىندىقۇش تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا دالىلىرىدىن جەڭگىۋار بىر كۆچ سۇپىتىدە ئات چاپتۇرۇپ كېلىپ ھىندىستاننىڭ سىرلىق تۇپرىقىغا ھامىي بولغان بابۇرىيلار «سىرتتىن كەلگەن يات ھۆكۈمران» بولۇشقا قارىماي، قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا ھىندى مەدەنىيەتتىنىڭ قوينىغا سىڭىپ كەتكەنىدى. ياۋروپا تارىخچىلىرى تەرىپىدىن «موغۇل» ئىمپېرىيەسى دەپ تەكىتلەنگەن بۇ سۇلالىلىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ناھايىتى تېزلا ھىندىلاشقان بولۇپ، ھىندىستاندىكى پارس تىللىق مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەپ - ياشنىشىغا، ھىندۇئىزىم بىلەن ئىسلام مەدەنىيەتلىرىنىڭ تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتەك گارمۇنىك ھالىتىنىڭ يارىتىلىشىغا مۇھىم تەسىرلەرنى كۆرسەتكەنىدى. تېخمۇ ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، بابۇرىيلار ھىندىستاننى قوبۇل قىلغىنىدەك ھىندىستان خەلقىمۇ ئۇلارنى قوبۇل قىلغانىدى. بابۇرىيلارنىڭ ھىندىستاندىكى نەچچە يۈز يىللىق ھۆكۈمرانلىق تارىخى ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ ھىندىستان مەدەنىيىتى قوينىغا ئۆزلىشىش، سىڭىشىش ۋە قوشۇلۇپ كېتىش تارىخى ئىدى. 1857 - يىلى بابۇرىيلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى سۇلتانى باھادۇر شاھ II ئىنگلىزلار تەرىپىدىن دېھلىدىكى قىزىل قەلئەدىن ھەيدەلگىنىدە، ئۇلارنىڭ ھىندىستاندىكى قانونىي سالاھىيىتىنى ئىنكار قىلىدىغان پەقەتلا قانداشلىق جەھەتتىكى ئەمىر تېمۇر نەسلىگە تۇتىشىدىغان قۇرۇق نەسەبنامىلىرىدىن باشقا ھېچقانداق غەيرى - ھىندىستانلىق بەلگىلىرى قالمىغانىدى. بابۇر ئۆز دەۋرىدە «لاتاپەت كەم بىر يەر»[3] دەپ تەسۋىرلىگەن ھىندىستاندا نەچچە ئون ئەۋلاد بابۇرىيلار سۇلتانلىرىنىڭ تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا ئالەمشۇمۇل «لاتاپەت» لەر يارىتىلغانىدى. ئاگرادىكى تاج -مەھەل بىلەن دېھلىدىكى قىزىل قەلئەنى بابۇرىيلار سۇلتانلىرى سالدۇرغىنى بىلەن، بۇ ئاجايىپ لاتاپەتكە ئىگە تارىخىي قۇرۇلۇشلار بۈگۈنكى كۈندە تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان ھەرقانداق بىر مىللەتكە تەۋە يادىكارلىق بولماستىن، بەلكى ھىندىستاننىڭ سىمۋولى بولۇپ تۇرماقتا.

بىرتانىيە مۇستەملىكە دائىرىلىرى بابۇرىيلارنىڭ قولىدىن ھىندىستاننىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى تولۇق ئۆتكۈزىۋالغاندىن كېيىن ئۆز دەۋرىدە بابۇرىيلارغا قارشى بازارغا سالغان ھىندى مىللىيەتچىلىك تەشۋىقاتلىرىنىڭ ئەمدىلىكتە ئۆزلىرىگە پايدىسىز ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىشتى. «قۇياش پاتماس ئىمپېرىيە» نىڭ لوندوندىكى بىر توپ

(3) زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر، «بابۇرنامە»، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 2010 -يىل نەشرى، -570بەت

ئىستېراتېگىيەچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ يېقىن ۋە ئورتا شەرق ھەمدە ئافرىقادا ئېرىشكەن مۇستەملىكىچىلىك تەجرىبىلىرىگە ئاساسەن ھىندىستاندا يېڭى تىپتىكى مۇستەملىكە سىياسەتلىرىنى يولغا قويدى. «ئۆزىنى قۇدرەتلىك كۆرسىتىپ، يەرلىك خەلقنىڭ ئۆز - ئۆزىگە بولغان ئىشەنچى ۋە مىللىي قەدىرىيەت تۇيغۇسىنى يوقۇتۇش»، «بۆلۈپ باشقۇرۇش ۋە پارچىلاپ ئىدارە قىلىش»، «كىچىك مىللەتلەرنى دەي - دەيگە سېلىپ، ئاساسلىق يەرلىك مىللەتنىڭ مەنپەئەتىنى كۆيدۈرۈش ۋە قۇربان قىلىش»، «ئوخشىمىغان دىن ۋە مەزھەپلەر ئارا ئىختىلاپ پەيدا قىلىپ ئۆزئارا ماجىراغا سېلىش»، «مېڭە يۇيۇش، ئانا تىلدىكى تەپەككۇرنى سۇسلاشتۇرۇش، ساختا تارىخ يارىتىش ھەمدە تەشۋىقات ئارقىلىق قايمۇقتۇرۇش» تەك بىر قاتار سىياسىي نەيرەڭلەر دەل ئىنگلىزلارنىڭ ھىندىستاننى ئۆز قولىدا ئۇزاققىچە تۇتۇپ تۇرۇش جەريانىدا ھاسىل قىلغان مۇستەملىكىچىلىك تەجرىبىلىرى ئىدى. دەرۋەقە، شەيتاننى ئۇسسۇلغا سالغۇدەك دەرىجىدىكى بۇ سىياسىي سېھىرلەر ھىندىستاندا ئۈنۈم بەردى. ئارىدىن يۈزلەرچە يىللار ئۆتۈپ، 1947 - يىلىغا كەلگەندە برىتانىيە دائىرىلىرى ھىندىستاندىكى مۇستەملىكە ھاكىمىيەتىنى ئاخىرلاشتۇرۇشقا مەجبۇر بولغان كۈنلەردە جەنۇبىي ئاسىيادىكى بۇ قەدىمىي مەدەنىيەتلىك ئەلدە تارىختا كۆرۈلمىگەن پاجىئەلەر يۈز بېرىشكە باشلىدى. ئىنگلىزلار ھىندىستاندىن ئايرىلغىنى بىلەن، بۇ يەردە كېلىشتۈرگىلى بولمايدىغان زىددىيەتلەرنى ۋە توقۇناق تۈگۈنلەرنى تاشلاپ كەتتى: ھىندى دىنىدىكىلەر بىلەن ھىندىستانلىق مۇسۇلمانلار ۋە سىكلار ئوتتۇرىسىدا ئايىقى چىقمايدىغان جېڭگى -جېدەللەر باشلاندى. تارىختا زادىلا بۆلۈنۈپ باقمىغان بۇ بۈيۈك ئەل بىردىنلا دىنىي ئىختىلاپلار نەتىجىسىدە سۈنئىي سىزىلغان سىزىقلار بويلاپ ھىندىستان، پاكىستان ۋە بېنگالدىن ئىبارەت ئۈچ دۆلەتكە بۆلۈنۈپ كەتتى. ھىندى دىنىدىكىلەر بىلەن مۇسۇلمانلارنىڭ سىياسىي چېگرالارنى ئايرىپ، ئايرىم - ئايرىم دۆلەتلەرگە بۆلۈنۈپ كېتىشمۇ ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە توقۇنۇشلارنى توختىتىپ قالالمىدى. ئىنگلىزلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ نەچچە ئون يىللار ئۆتۈپمۇ ھىندىستان يېرىم ئارىلىدا نىسبەتەن كۆپ ئاھالە سۆزلىشىدىغان ھىندى تىلى ئىنگلىز تىلىنىڭ بۇ تۇپراقتا قالدۇرۇپ كەتكەن ھاكىملىق ئورنىنى ئىگىلىيەلمىدى. پورۇخ ھىدى ھەرۋاقىت پۇراپ تۇرغان كەشمىر رايونىنىڭ ھىندىستان بىلەن پاكىستان ئوتتۇرىسىدىكى سۈركىلىشىنىڭ ئەڭ سەزگۈر كۆزنىكى بولۇپ قېلىشى ھەمدە رايون خاراكتېرلىق قانلىق توقۇنۇشلارنىڭ ئىزچىل توختىماسلىقى، ھىندى دىنىدىكىلەر بىلەن مۇسۇلمانلارنىڭ، سىك دىنىدىكىلەر بىلەن ھىندى ئېتىقادىدىكىلەرنىڭ، سىرىلانكىلىقلار بىلەن تامىللارنىڭ

مۇرەسسە قىلغۇسىز توقۇنۇش پاتقىقىغا پېتىپ قېلىشى تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا ئەنگلىيەلىكلەر قالدۇرۇپ كەتكەن مۇستەملىكە جاراھەتلىرىنىڭ نەتىجىسىدۇر.

1840 - يىلىدىكى ئەپيۇن ئۇرۇشى ئارقىلىق ئەنگلىيە خىتاينىڭ ئۇزاق مۇددەت يېپىق ھالەتتە تۇرغان دەرۋازىسىدىن توپ - زەمبىرەكلىرىنى گۈلدۈرلىتىپ بېسىپ كىرگىنىدە، ئوتتۇرا ئېقىم (تۆۋەن ئېقىم) نىڭ دەريا لاتقىلىرىغا چىلىنىپ ئۆز - ئۆزىنى تەمىنلەيدىغان ناتۇرال ئىگىلىكتە تايىنىپ كۈن كۆچۈرۈپ كەلگەن خىتايلاردا تېخىچە ھاكىم مىللەت بولغان مانجۇلارنى قوغلاپ چىقىرىپ، خىتايلارنىڭ سىياسىي ھوقۇقىنى كاپالەتلەندۈرىدىغان بىر مىللىي دۆلەت قۇرۇش غايىسى تۇرغۇزۇلمىغانىدى. خىتاينىڭ ئەپيۇن ئۇرۇشىدىكى مەغلۇبىيىتى، مەنچىڭ خاندانلىقىنىڭ زەئىپلىشىشى ھەمدە دۆلەت دىپلوماتىيەسىكى ئىقتىدارسىزلىقى بىر توپ غەرب ئىدىيەلىرى بىلەن بالدۇر ئۇچراشقان خىتاي سەرخىللىرىنىڭ مىللىي ئېڭىنى ئويغاتتى. بىرقانچە يۈز يىللاردىن بۇيان مانجۇلار قۇرغان مەنچىڭ سۇلالىسىنى خىتاينىڭ قانونىي ھاكىمىيىتى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىپ كەلگەن خىتايلار ئەپيۇن ئۇرۇشىنىڭ زەمبىرەك سادالىرى ئىچىدىن غەربنىڭ مىللەت ۋە مىللىي دۆلەت ھەققىدىكى نەزەرىيەلىرى بىلەن ئۇچراشتى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىقى يېرىمىدا خىتاي زىيالىيلىرى ئارىسىدا «جۇڭخۇا مىللىتىنى قۇتقۇزۇپ، مىللىي دۆلەت بەرپا قىلىش» غايىسى بارلىققا كەلدى. مانجۇلار ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، جۇڭخۇا مىللىي دۆلىتىنى بەرپا قىلىش غايىسى خىتايچە ئەنئەنىۋى مائارىپ تەربىيەسى ئالغان، كوڭزى ۋە مېڭزىلارنىڭ تەرىقىتىدىن ئوزۇقلانغان كونا زىيالىيلار ئىچىدە ئەمەس، بەلكى غەربتە تەربىيە ئالغان ياكى غەرب ئىدىيەلىرى بىلەن بالدۇر ئۇچراشقان يېڭىچە خىتاي سەرخىللىرى ئارىسىدا مەيدانغا كەلدى. جۇڭخۇا مىنگو (خىتاي مىللىي دۆلىتى) نىڭ سىياسىي پروگراممىسى بولغان سۇنياتسېن (سۇنجۇڭشەن) نىڭ مەشھۇر «ئۈچ مەسلەك» (سانمىن-جۇيى) ىمۇ ئەمەلىيەتتە ئەنە ئاشۇ ئەجنەبىيچە تەربىيەلەنگەن خىتاي سىياسىي سەرخىللىرىنىڭ غايىسىگە ۋەكىللىك قىلاتتى. گەرچە 19-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن بۇيان خىتايدا ئېلىپ بېرىلغان يېڭى تىپتىكى ئىنقىلابلارنىڭ سىياسىي تەشەببۇسلىرىدا غەرب ئىمپېرىيالىزمى ۋە ياۋروپا مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى تۇرۇش تەكىتلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن «قوۋۇق سىرتى» دىن كىرىپ خىتايغا نەچچە يۈز يىللار ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەن مانجۇ سۇلالىسىنى يوقىتىپ خىتايلارنىڭ مىللىي دۆلەتچىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئەڭ ئاساسلىق مەقسەت قىلىنغانىدى. سۇنياتسېننىڭ شىنخەي ئىنقىلابىنى قوزغاش ھارپىسىدا سۆزلىگەن تۆۋەندىكى نۇتۇقلىرىمۇ بۇ نۇقتىنى

دەلىللەيدۇ: «مىللىي مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئالدى بىلەن جۇڭخۇا مىللىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشىمىز كېرەك. جۇڭخۇا مىللىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئەڭ ئالدى بىلەن ياۋايى - باربار مانجۇلارنى چاڭبەيشەن تېغىغا قوغلىۋېتىشىمىز زۆرۈر. ياۋايى قەۋمنىڭ زۇلمىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ھاكىممۇتلەق، رەزىل ۋە چىرىگەن مەنچىڭ خاندانلىقىنى ئاغدۇرۇۋېتىشىمىز زۆرۈر. قېرىنداشلار، ئىنقىلاب – مانجۇ ھاكىمىيىتىنى تەل-تۆكۈس يوق قىلىشتىكى بىردىنبىر ئۇسۇل!...»[4] سۇنياتسېننىڭ شىنخەي ئىنقىلابىنى قوزغاشتىكى تۈپ سىياسىي پروگراممىسى تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا، مانجۇلار ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ختاي مىللىيەتچىلىكى ۋە ئۇلارنىڭ سىياسىي مەنپەئەتىنى چىقىش نۇقتىسى قىلغاندى. يەنە كېلىپ بۇ ئىدىيە ئۇنىڭ مەشھۇر «ئۈچ مەسىلەك» نىڭ بىرىنچىسى بولغان «مىللىي مەسلەك» (مىللىيەتچىلىك) قىسمىدا تېخىمۇ چوڭقۇر دەرىجىدە ئورۇن ئالغاندى.

شىنخەي ئىنقىلابى گەرچە مەنچىڭ سۇلالىسىنى غۇلىتىپ، ۋاقىتلىق جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىنى تىكلىگەن بولسىمۇ، لېكىن بىرلىككە كەلگەن جۇڭخۇا مىللىي دۆلىتىنى بەرپا قىلالمىدى. ئەكسىچە ھەرقايسى ئۆلكە - رايونلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى يەرلىك مىلىتارىستلار ئۆز ئالدىغا بۆلۈۋالدى. بۇنداق بۆلۈنمە ۋەزىيەت تاكى 1928- يىلى مىللىيەتچى پارتىيە (گومىنداڭ) قىسمەن ھالدا ختاينى بىرلىككە كەلتۈرگىچە داۋاملاشتى. شىنخەي ئىنقىلابى مانجۇلار ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن غەرب دۆلەتلىرىنىڭ ختايدىكى تەسىر دائىرە رايونلىرى (كونسېسسىيەلەر) ۋە ئالاھىدە ئىمتىيازلىرىنى يوق قىلالمىدى. شىمالدا لياۋدوڭ يېرىم ئارىلىدىن جەنۇبتا خەينەن ئارىلىغىچە بولغان دېڭىز بويى رايونلىرىدا رۇسىيە، ياپونىيە، گېرمانىيە، ئەنگلىيە، پورتۇگالىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ تەسىر دائىرە رايونلىرى ساقلىنىپ قېلىۋەردى. غەربنىڭ مىللەت ھوقۇقى ۋە دېموكراتىيە نەزەرىيەلىرىدىن ئىلھاملانغان ختاي مىللىيەتچىكى پەقەتلا ختاينىڭ ھاكىمىيەت سىستېمىسىدىن مانجۇلارنى سىقىپ چىقاردى، خالاس.

شىنخەي ئىنقىلابى نەتىجىسىدە مەيدانغا كەلگەن جۇڭخۇا مىنگو دۆلىتى

---

(4) جى چيۇفېڭ (計秋楓)، زۇ گۇا باۋ (朱慶葆)، جۇڭگو يېقىنقى زامان تارىخى (中國近代史)، خوڭكوڭ: جۇڭگو تىل-ئەدەبىيات ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، -1توم، -468بەت.

"مۇسۇلمانلار" (回民، 穆斯林) دەپ ئايرىلغان بۇ مىللىي-ئېتنىك ۋە مەدەنىيەت تۈركۈمىنىڭ ئېنىقلىمىسى مۇجمەل بولۇپ، ئۇنىڭ كونكېرىت ھالدا ئىچكى ختايدىكى تۇڭگانلارنى ياكى ختاينىڭ غەربىي چېگراسىدا ياشايدىغان ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدىغانلىقى ئېنىق ئەمەس.

سۇنياتسېن تەسەۋۋۇر قىلغاندەك جۇڭخۇا مىللىيەتچىلىكىنىڭ مۇكەممەل دۆلەت ئوتتۇرىسى بولالمىدى. جۇڭخۇا مىنگونىڭ دەسلەپكى بايرىقىغا بېرىلگەن ئوخشاش بولمىغان بەش خىل رەڭ ئەمەلىيەتتە خىتايدىكى بەش چوڭ مىللىي - ئېتنىك تۈركۈم – خىتايلار، مانجۇلار، موڭغۇللار، تىبەتلەر ۋە مۇسۇلمانلارنى بىرلىككە كەلگەن چوڭ دۆلەت گەۋدىسىگە ئۇيۇشتۇرالمىدى. ھەرقايسى ئېتنىك - مىللىي تۈركۈملەرنىڭ سىياسىي ھوقۇقلىرىنى كاپالەتلەندۈرىدىغان فېدىراتسىيە تۈزۈمىنىمۇ بەرپا قىلالمىدى. تاشقى موڭغۇلىيە مۇستەقىللىق جاكارلاپ بۆلۈنۈپ چىقتى، ئىچكى موڭغۇلمۇ تەۋرىنىپ قالدى. تىبەتلەر ئۆز ئالدىغا دالاي لامانى ھىمايە قىلدى. ئۇيغۇر ئېلى مەنچىڭ زامانىسىدىن قالغان يەرلىك مىلىتارىستلارنىڭ چاڭگىلىغا چۈشۈپ، نامدا مەركەزگە تەۋەدەك قىلىسىمۇ لېكىن ئۆز ئالدىغا «مۇستەقىل پادىشالىق» ھالىتىنى شەكىللەندۈردى. مانجۇلار جۇڭخۇا مىللىيەتچىلىكىنىڭ ئەڭ ئېغىر زەربىسىگە ئۇچراپ ھاكىمىيەتتىن ئۈزۈل - كېسىل چەتنەشتۈرۈلدى. ئۇلار 1930 - يىللاردا ياپونلارنىڭ يۆلىشى بىلەن شەرقىي - شىمالدىكى ئەسلى تۇپرىقىدا مانجۇرىيە دۆلىتىنى قۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ياپونىيەنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن بىرگە دۆلەتچىلىك چۈشلىرىمۇ توزاندەك توزۇپ كەتتى. ئۆز دەۋرىدە سەددىچىندىن ئات چاپتۇرۇپ ئۆتۈپ خىتاينى بىرلىككە كەلتۈرگەن، ئۆزلىرىنىڭ ئاز كەم 300 يىلغا سوزۇلغان مەنچىڭ سۇلالىسى زامانىدا خىتاي تېررىتورىيەسىنى تاڭ سۇلالىسىدىن كېيىنكى ئەڭ چوڭ دائىرىگە يەتكۈزگەن مانجۇلار شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىنكى بىر ئەسىرگە يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە تارىخ سەھنىسىدىن ئىز - تىزسىز غايىپ بولدى.

جۇڭخۇا مىنگو ھۆكۈمىتى 1930 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ئۆزىنىڭ چېگرا رايون ۋە مىللەتلەر سىياسىتى، تېررىتورىيە ۋە زېمىن پۈتۈنلىكى قاتارلىق بىر يۈرۈش زور مەسىلىلىرىنى ئويلىشىشقا باشلىغان چاغدا ئىچكى ۋە تاشقى ئۇرۇش كىرىزىسىغا دۇچ كەلدى. ياپونلارنىڭ خىتايغا بېسىپ كىرىشى ھەمدە ئىچكى جەھەتتە كوممۇنىستلار پارتىيەسىنىڭ ھاكىمىيەت تالىشىشى جۇڭخۇا مىنگو ھۆكۈمىتىنىڭ قول - پۇتىنى چۈشەپ، چېگرا رايونلار ۋە مىللەتلەر مەسىلىسىدە «نامى ئۇلۇغ، سۈپۈرسى قۇرۇق» خوجايىن قىلىپ قويدى. ئامالسىز قالغان جاڭ كەيشى 1943- يىلى 3 - ئايدا «خىتاينىڭ تەقدىرى» ناملىق كىتابىنى ئېلان قىلدى ھەمدە كىرىزىس قايىنىمىغا پېتىپ قالغان خىتايدىكى مىللەتلەر مەسىلىسىنى ئاتالمىش «جۇڭخۇا مىللىتى» نى يارىتىش ئارقىلىق ھەل قىلىشنىڭ نەزەرىيەسىنى بازارغا سالدى. ئۇ مەزكۇر كىتابىنىڭ بىرىنچى بابىدا «خىتاي تارىخىدىكى بارلىق مىللەتلەرنىڭ كېلىپ

چىقىشى قانداشلىق نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا بىرلا جۇڭخۇا نەسلىگە بېرىپ تاقىلىدۇ. ئۇلار ئوخشىمىغان تارىخىي دەۋر ۋە ئوخشىمىغان جۇغراپىيەلىك رايونلاردا جۇڭخۇا قانداشلىق نەسلىنىڭ مۇئەييەن پەرقلىرىنى ھاسىل قىلغان تۈرلۈك قەۋملەر سۈپىتىدە ئاتىلىپ كەلگەن. ئەمەلىيەتتە، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ تېگى - تەكتى بىرلا جۇڭخۇا نەسلىگە تۇتۇشىدىغان قانداش قېرىنداشلاردۇر.»[5] دەپ يازىدۇ. جاڭ كەيشىنىڭ «جۇڭخۇا مىللىتى» ھەققىدىكى نەزەرىيەسى موڭغولوئىد تىپىدىكى موڭغۇللار بىلەن مانجۇلارنىڭ، يېرىم ھىندى ئىرقىغا مەنسۇپ تىبەتلەرنىڭ ھەمدە كاۋكاز ئىرقىغا مەنسۇپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەمەلىيەتتە ئورتا ئېقىلمىدىكى سېرىق تەنلىك ئىرقىغا مەنسۇپ خۇاشيا (华夏) نەسلىدىن پەرقلىنىدىغان ئايرىم ئىرقىي - قانداشلىق ئالاھىدىلىكلىرىگە كۆز يۇمغان ئىدى. شۇ ۋەجىدىن ئۇنىڭ سىياسىي مەنپەئەتنى چىقىش قىلغان «جۇڭخۇا مىللىتى» ھەققىدىكى ئاساسسىز نەزەرىيەلىرى بازار تاپالمىدى، مۇرەككەپ ھەم چىگىش بولغان مىللەتلەر مەسىلىسىنى تېخىمۇ ھەل قىلالمىدى.

1949 - يىلى ختاي كومپارتىيەسى ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، سابىق سوۋېتلەر ئىتتىپاقىنىڭ «مىللەت» ۋە «مىللىي تىل» مودېلىدىن ئۈلگە ئېلىپ، ختايدىكى ئاساسلىق ئاھالە بولغان ختايلاردىن باشقا ئېتنىك - مىللىي تۈركۈملەرنى 55 مىللەتكە ئايرىدى ھەمدە ئۇلارنى ختايلارغا نىسبەتەن «ئاز سانلىق مىللەت» دېگەن نام بىلەن ئومۇملاشتۇرۇپ ئاتاشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا خۇددى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى «سوتسىيالىستىك سوۋېت مىللىتى» (سوۋېئەت ناتىئونالتي) دېگەن ئۇقۇمنى يارىتىشقا تىرىشقىنىدەك، كوممۇنىست ختايدىمۇ «جۇڭخۇا مىللىتى» (چىنەسە ناتىئون) ئۇقۇمى كەڭ تۈردە تەشۋىق قىلىنىپ كەلدى.

شەك-شۈبھىسىزكى، رۇس خەلقىنىڭ مىللىيەتلىك ئېڭى پېتىرI نىڭ غەربىي ياۋروپاغا قىلغان تەكشۈرۈش خاراكتېرلىق ساياھىتىدىن كېيىن جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشقا باشلىغان. قەلبىگە قۇدرەتلىك رۇس ئىمپېرىيەسى قۇرۇشنىڭ تەسەۋۋۇرىنى پۈككەن 25 ياشلىق ياش پېتىر بۇ قېتىملىق سەپىرىدە گېرمانىيە، گوللاندىيە ۋە ئەنگلىيە قاتارلىق غەربتىكى كۈچلۈك دۆلەتلەردە 18 ئاي تۇرۇپ تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىدۇ. بۇ جەرياندا ياۋروپانىڭ زامانىۋى قۇرال - ياراغ ياساش تېخنىكىسى، كېمىسازلىق ھەمدە باشقا يېڭى

(5) جاڭ كەيشى: «ختاينىڭ تەقدىرى » (中国之命运)، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1943 -يىل 3 - ئاي نەشرى

تېپتىكى ھۈنەر - تېخنىكىلارنى ئۆگىنىدۇ. ئۇ ياۋروپا ساياھىتىدىن تولۇپ تاشقان ئىشەنچ بىلەن ۋەتىنىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن رۇسىيەنى قۇدرەت تاپقۇزۇش يولىدىكى كەڭ كۆلەملىك ئىسلاھات ھەرىكەتلىرىنى باشلايدۇ.[6] بۇنىڭ نەتىجىسىدە پېتېرI ئەڭ ئالدى بىلەن ئىلغار قۇراللار بىلەن قۇراللانغان رۇس ئارمىيەسىنى قۇرۇپ چىقىدۇ ھەمدە شەرقتە ۋولگا ۋە ئۇرال دەريالىرى، جەنۇبتا قارا دېڭىز تەرەپكە قاراپ زېمىن كېڭەيمىچىلىكى ئېلىپ بارىدۇ. رۇسلارنىڭ شەرققە قاراپ شىددەتلىك كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشلىرىنى ئېلىپ بېرىشى ئالتۇن ئوردا خانلىقىدىن بۆلۈنۈپ چىققان تاتار خانلىقلىرىغا ئەجەل سىگنالى چالىدۇ. 16 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىگە كەلگەندە چار رۇسىيە ئارمىيەسى ئارقا - ئارقىدىن قازان ۋە ئاستىراخان خانلىقلىرىنى مۇنقەرز قىلىدۇ. 1783- يىلىغا بارغاندا رۇسىيە ئارمىيىسى يەنىمۇ جەنۇبقا ئىلگىرىلەپ ئوسمانلى سۇلتانلىقىنىڭ ھىمايىسىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان قىرىم تاتار خانلىقىنى يوقۇتۇپ، ئۆز تېرىتورىيەسىنى قارا دېڭىز بويىغا تۇتاشتۇرىدۇ. بارغانسېرى كۈچىيىپ بېرىۋاتقان رۇس ئارمىيەسىنىڭ ئۆزىگە قوشنا بىرقانچىلىغان مۇسۇلمان خانلىقلىرىنى مۇنقەرز قىلىشى، ھەتتا قۇدرەتلىك ئوسمانلى ئىمپىرىيەسىنىڭ قارا دېڭىز ۋە كاۋكاز رايونىدىكى ھەربىي كۈچلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىشى چار رۇسىيە ئىمپىرىيەسىنىڭ سىياسىي قارا نىيىتىنى تېخىمۇ كۈچەيتىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە رۇس مىللىيەتچىلىكىنىمۇ ئەۋجىگە كۆتۈردى. ئۇلار ئۆزلىرى مۇنقەرز قىلغان تاتار تۇپراقلىرىدىكى مۇسۇلمان قەۋملىرىگە شەپقەتسىزلەرچە مۇستەملىكىچىلىك سىياستى يۈرگۈزىدۇ ھەمدە ئاسسىملىياتسىيە ئېلىپ بارىدۇ. چار رۇسىيە 1552 - يىلى قازان خانلىقىنى مۇنقەرز قىلغاندىن تارتىپ تاكى ئايال پادىشاھ يېكاتېرىناII تەختكە چىقىپ تاتارلارغا قاراتقان قاتتىق قوللۇق ئاسسىملىياتسىيە سىياستىنى يۇمشاتقانغا قەدەر بولغان ئىككى ئەسىرگە يېقىن جەرياندا تاتارلار ئۆز تارىخىدىكى ئەڭ كۈلپەتلىك يىللارنى ئۆتكۈزىدۇ. قازان، ئاستىراخان ۋە قىرىم رايونلىرىدا ئېلىپ بېرىلغان جىددىي رەۋىشتىكى «رۇسلاشتۇرۇش »، «خىرىستىيانلاشتۇرۇش» ھەمدە تاتارلارنىڭ مىللىي ۋە سىياسىي تەسىرىنى تازىلاش مەقسەت قىلىنغان «تاتارسىزلاشتۇرۇش» سىياسەتلىرى چار پادىشاھ ھۆكۈمىتىنىڭ تۈركىي تىللىق ئوتتۇرا ئاسىيا مۇسۇلمانلار رايونىغا كېڭىيىشتىكى ئالدىنئالا ئېلىنغان سىياسىي ئىستىراتېگىيەلىرى بولۇپ قالىدۇ.[7]

(6) Hans Almgren, Börje Bergström & Arne Löwgren, Alla tiders historia Maxi (Qisqiche Dunya Tarixi), Malmö: Gleerups, 2001, ss. 168-169

(7) گاۋىن ھامبلي، ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى (Central Asia)، بېيجىڭ: سودا نەشرىياتى، 1994 -يىل خىتايچە نەشرى، 260-250 -بەتلەر.

ئوسمانلى سۇلتانلىقى رۇس ئىمپېرىيەسى بىلەن كاۋكاز ۋە قارا دېڭىزنىڭ شىمالىدىكى رايونلارغا بولغان ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىنى تالىشىش ئۇرۇشلىرىدا مەغلۇب بولغاندىن كېيىن، رۇسلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا قاراپ كېڭىيىش ئۇرۇنۇشلىرىنى چەكلەپ قالالمىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە رۇس ئارمىيەسى گويا توسمىنى بۆسۈپ ئۆتكەن كەلكۈندەك ئۇرال تاغلىرىدىن بىمالال ھالقىپ ئۆتۈپ قارانچۇقسىز قالغان بىپايان سىبىرىيە داللىرى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا قەدەم باستى. بۇ ۋاقىتتا غەرب تەرەپتىكى ياۋروپا كۈچتۈڭگۈرلىرىمۇ، زەئىپلىشىشكە باشلىغان ئوسمانلى سۇلتانلىقىمۇ ياكى ئۇلۇغ ئوكياننىڭ ئۇ تەرىپىدىكى ئامېرىكا قوشما شىتاتلىرىمۇ جۇغراپىيەلىك ئۇزاقلىق ۋە گېئو -پولىتىك بىپەرۋالىق سەۋەبىدىن رۇسىيەنىڭ شىددەتلىك زېمىن كېڭەيمىچىلىكىنى توسمىدى. چار رۇسىيە شۇ تەرىقىدە كېڭىيىپ 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا بارغاندا ياۋرو - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلىقىنىڭ ئۈچتىن بىرىدىن كۆپرەك قىسمىنى ئۆز تېررىتورىيەسىگە ئايلاندۇرىۋالدى. رۇس ئارمىيەسى بېرىنگە بوغۇزىدىن ئۆتۈپ ئالاسكىنى ئىگىلەپ شىمالىي ئامېرىكا قۇرۇقلىقىغا تەھدىت پەيدا قىلغان چاغدىلا ئاندىن ئامېرىكا ھەرىكەتكە كېلىپ قانچىلىك بەدەل كېتىشىدىن قەتئىي نەزەر ئالاسكىنى سېتىۋېلىپ، رۇسلارنىڭ كېڭەيمىچىلىكىنى ئاسىيا قىتئەسى بىلەن چەكلەشكە تىرىشتى. «قۇياش پاتماس ئىمپېرىيە» دېگەن نامى بار بۈيۈك بىرىتانىيەمۇ رۇس ئارمىيەسى ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىشغال قىلىپ پامىر ئېگىزلىكىگە قىستاپ كەلگەندىلا ئامالسىزلىقتىن ئافغانىستاننى ئايرىلىق دۆلەت قىلىپ تۇرغۇزۇپ، ئۆزىنىڭ ھىندىستاندىكى مۇستەملىكە تېررىتورىيەسىنى مۇداپىئە قىلىشقا مەجبۇر بولدى. مېيجى يېڭىلىقچا كۈچۈش ھەرىكىتىدىن كېيىن يېڭى بىر كۈچ سۈپىتىدە قۇدرەت تېپىشقا باشلىغان ياپونىيەمۇ چار رۇسىيە ئارمىيەسىنىڭ تىنچ ئوكيان قىرغاقلىرى بىلەن ئۆزىگە قوشنا ساخالىن ئارىلىنى ئىگىلەپ ياپون دېڭىزىغا تەھدىت پەيدا قىلىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلغىنىدا ئاندىن ئۇرۇشقا تەييارلاندى. بارغانسېرى زەئىپلىككە يۈزلىنىۋاتقان چىڭ سۇلالىسى دۆلەت دىپلوماتىيەسىدىكى ئىقتىدارسىزلىقىنى ئاشكارىلاپ قويغان مەنچىڭ سۇلالىسىمۇ ئۆزىنىڭ شەرقىي - شىمالىي ۋە غەربىي - شىمالىي چېگرالىرىنىڭ رۇس كۈچلىرى تەرىپىدىن خالىغانچە مۇداخىلە قىلىنىشىغا سۈكۈت قىلىشقا مەجبۇر بولدى......

سىياسىي قارا نىيىتى زادىلا قانمىغان مۇشۇنداق بىر مۇستەبىت مىللەت ئەنە شۇنداق بىر تارىخىي پۇرسەتتە ئاسىيا قىتئەسىنىڭ شىمالىي مۇز ئوكيانغا سوزۇلغان بىپايان بوز داللىرىدا يۈزلىگەن مىللەت - قەۋملەرنى ئۆزىگە قارام قىلىپ كېلەڭسىز بىر ئىمپېرىيەنى قۇرۇپ چىقتى.

ئۆز تۇپراقلىرىنى كېڭەيتىش ۋە زېمىن ئىگەللەشنى دۆلەت قۇدرىتىنىڭ نىشانى قىلغان شۇنداقلا دۇنياۋىي ئىمپىرىيەلەر ئىچىدە ئىنگىلىزلاردەك ئىقتىسادىي كېڭەيمىچىلىك ياكى خىتايلاردەك جىمجىت سىڭدۈرۈۋېلىش ئەندىزىسىگە ئوخشىمىغان ھالدا تۇپراق ئىستىلاچىلىقى بىلەن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان رۇسلار يېقىنقى زامان دۇنيا گېئو - پولىتىكا تارىخىدىكى چۈشەندۈرۈش قىيىن بولغان سۇئال بەلگىسى بولۇپ قالدى. رۇس مۇتەپەككۇرى بېردىيايېف ئۆزىنىڭ «رۇس روھى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «رۇس دېگەن نېمە؟ ماڭا نىسبەتەن ئېيتقاندا، رۇسلار مەڭگۈ يەشكىلى بولمايدىغان بىر سىر. رۇسلار زىددىيەتلىك، قوش بىسلىق ۋە مۇرەككەپ بىر مىللەت. رۇس روھىنى دۇنيادىكى ھەرقانداق بىر تەلىمات بىلەنمۇ تەلتۆكۈس چۈشەندۈرۈپ بەرگىلى بولمايدۇ. رۇسىيەدە ھەرقانداق بىر نەرسە سىياسىنىڭ قورالىغا ئايلىنىشى مۇمكىن. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، رۇس خەلقى دۇنيادىكى ئەڭ كۈچلۈك قورالنى، يەنى رۇسىيە ئىمپىرىيەسىنى قۇرۇپ چىقتى. ھەرقانداق بىر تارىخ پەلسەپىسى، مەيلى ئۇ سلاۋيانچە ياكى غەربىي ياۋروپاچە بولسۇن، مۇنداق بىر قىيىن مەسىلىنى يېشىپ بېرەلىشى ناتايىن: نېمە ئۈچۈن دۆلەت ئۇقۇمى ئەڭ كەمچىل بىر مىللەت مۇشۇنداق قۇدرەتلىك دۆلەت ئاپپاراتىنى قۇرۇپ چىقالىدى؟ نېمە ئۈچۈن ئەڭ ھۆكۈمەتسىز بىر مىللەت مۇشۇنداق بىيۇكرات ھۆكۈمرانلىققا بويسۇنۇپ كەلدى؟»[8] رۇس روھىنى چوڭقۇر دەرىجىدە ئوپپېراتسىيە قىلىپ كۆرگەن بېردىيايېف، رۇسلارنىڭ ئىرقىي ۋە بەدەن تۈزۈلمىسى جەھەتتىن ياۋروپائىد ھېسابلانسىمۇ، لېكىن مەنىۋىيەت ۋە خاراكتېر جەھەتتىن يەنىلا غەيرى-ياۋروپائىد تۈركۈمدىكى ئىنسانلار تىپىدىن ئىكەنلىكىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. «رۇسىيە ئالاھىدە بىر دۆلەت. ئۇ دۇنيادىكى باشقا ھەرقانداق بىر دۆلەتكە ئوخشىمايدۇ. رۇسلار تېخى ھەقىقىي يوسۇندا ياۋروپا ھاياتىغا كىرەلىگىنى يوق. خەلقئارا مۇھىت ۋە ياۋروپا چەمبىرىكىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، رۇسىيە يەنىلا يىراقتىكى روھىي كۆتۈرۈلۈشكە ئېرىشەلمىگەن، چەت ھەم بېكىك تۇپراق ھېسابلىنىدۇ. ئۇزاقتىن بۇيان، رۇسلارنىڭ روھىي ئېنېرگىيەسى تېخىچىلا ياۋروپا مەدەنىي ھاياتىنىڭ بىر قىسمى بولالمىدى. ياۋروپاغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، رۇسلار يەنىلا مۇئەييەن شەرق پۇرىقىغا ئىگە، كىشىگە يات ۋە يوچۇن تۇيۇلىدىغان، ياۋايى تەبىئىتى تامامەن تۈگىمىگەن سىرلىق تەسىرات بېرىدۇ... ياۋروپانىڭ ئالدىدا رۇسلار مەڭگۈ ئۆزلۈكى ۋە مىللىي خاسلىقىنى ئىنكار قىلىدىغان، ياۋروپاچە مەدەنىيەت سالاھىيىتىنى قوغلىشىدىغان

(8) بېردىيايېف، «بېردىيايېف ئەسەرلىرى توپلىمى»، شاڭخەي يىراق شەرق نەشرىياتى، 1999-يىل خىتايچە نەشرى، 8-5 - بەتلەر

غەيرىي - ياۋروپا ھادىسىسىدۇر. تېخىمۇ ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، شەرقچە ھەم ئاسىياچە ھادىسىدۇر.»[9]

رۇسلار غەربتە بالتىق دېڭىزى بويلىرىدىن شەرقتە ئۇلۇغ ئوكيانغىچە، شىمالدا مۇز ئوكيان قىرغاقلىرىدىن جەنۇبتا پامىر ئېگىزلىكىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى بىپايان تۇپراقلارنى ئىستىلا قىلىپ كېلەڭسىز بىر ئىمپېرىيەگە ئايلانغاندىن كېيىن، ئۆز تېررىتورىيەسىدىكى تۈرلۈك - تۈمەن مىللەتلەرنى ئۇزاققىچە تۇتۇپ تۇرۇشنىڭ ئۈنۈملۈك يوللىرى ئۈستىدە ئىزدەندى. رۇسلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئىسلام ئېتىقادىنى ئۆز مىللىي كىملىكىنىڭ ئەڭ مۇھىم تۈگۈنى ھېسابلايدىغان تاتارلار ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق مۇسۇلمانلار مەسىلىسى رۇسىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ ئىچكى مۇقىملىقىنى ساقلاشتىكى ھەل قىلغۇچ ئامىل ئىدى. قىرىم ۋە قازان خانلىقلىرى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىنكى نەچچە يۈز يىل مابەينىدە، گەرچە رۇسلار زورلۇق كۈچ بىلەن تاتارلارنى ئاسسىمىلياتسىيە قىلىش ۋە ئۆزگە سىڭدۈرىۋېلىش سىياسىتىنى قوللىنىپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن تاتارلارنىڭ ئۆزىنى ساقلاپ قېلىش ۋە قارشىلىق كۆرسىتىش روھىنى تەلتۆكۈس سۇندۇرالمىغانىدى. تېرىلغۇ يەرلىرىدىن ئايرىلىپ، شەھەرلىرىدىن قوغلانغان تاتار ئاقسۆڭەكلىرى ئاستا - ئاستا تىجارەت يولىنى تۇتۇپ ئۇزاق ئۆتمەيلا رۇسىيە ئىمپېرىيەسى تەۋەسىدىكى غايەت زور سودا گۇرۇھىنى شەكىللەندۈردى. بولۇپمۇ چار رۇسىيە قازاق دالاسى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا بوستانلىقلىرىنى تولۇق ئىستىلا قىلغۇچە بولغان بىر ئەسىردىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە تاتار سودىگەرلىرى ئىچكى رۇسىيە بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئارىلىقىدا ۋاستىچىلىق رولىنى ئويناپ كەلگەنىدى. شۇ سەۋەبتىن رۇسىيە دائىرىلىرى يېڭىدىن بويسۇندۇرۇلغان مۇسۇلمانلار رايونىدا تاتارلارنىڭ تەسىرىنى تازىلاشقا قانچىلىك ئۇرۇنۇشىدىن قەتئىي نەزەر، تاتار سەرخىللىرى ياققان جەدىدچىلىك مەشئىلىنىڭ نۇرىنى توسۇپ قالالمىدى. 19 - يۈزيىلنىڭ ئاخىرقى يېرىمىدا رۇسىيە ئىمپېرىيەسى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقان، خىۋە ۋە بۇخارا خانلىقلىرىنى ئارقا - ئارقىدىن مۇنقەرز قىلغاندىن كېيىن، قازاقلار ئارىسىدا ئالقاچان يولغا قويغان «تاتارسىزلاشتۇرۇش» لاھىيەسىنى ئوتتۇرا ئاسىيا شەھەرلىرىدىمۇ ئىشقا ئاشۇرۇشقا جىددىي تۇتۇش قىلدى. چۈنكى رۇسلار ئىسلام ئەقىدىسى ئانچە كۈچلۈك بولمىغان قازاقلار ئارىسىدا تاتار مائارىپ ئىدىيەلىرىنىڭ تەسىرىنى چەكلەپ تامامەن رۇسلاشقان پېداگوگىكا ئەندىزىسىنى يولغا قويۇپ مەلۇم ئۈنۈمگە ئېرىشكەنىدى.

---

(9) بېردىيايېۋ، يوقۇرقى ئەسەر، 4-3 -بەتلەر

رۇسچە مەكتەپلەردە ئوقۇپ يېتىشىپ چىققان چوقان ۋەلىخانوف (1835-1865)، ئىبراي ئالتىنسارىن (1845-1889) قاتارلىق يېڭى ئەۋلاد قازاق سەرخىللىرى تاتار بىلىم ئادەملىرىگە ئوخشىمىغان ھالدا ئۆز مىللىتىنىڭ كېلەچىكى ۋە چىقىش يولىنى رۇس ئىمپېرىيەسى يول قويغان ئىمكانىيەت ئىچىدىن ئىزدەشنى تەشەببۇس قىلاتتى.

ۋاھالەنكى، رۇسلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا مۇسۇلمانلىرىنى تاتار سەرخىللىرىنىڭ تەسىرىدىن چەتنەشتۈرۈش ھەمدە يېقىندىن بىر-بىرىگە سىڭىشىپ كەتكەن تۈركلۈك غايىلىرىدىن يىراقتا تۇتۇش ئۇرۇنۇشلىرى ئۈنۈملۈك كۈچ كۆرسىتەلمىدى. ئىسمايىل غاسپىرالىنىڭ باغچاسارايدىن ياڭرىغان جەدىدچىلىك (يېڭىلاش) چاقىرىقى قىرىمدىن كافكازغىچە، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئافغانىستاندىن ئۇيغۇرلار ۋەتىنىگىچە بولغان تۈركىي تىللىق خەلقلەر تۇپراقلىرىدا ئەكس سادا پەيدا قىلدى. «تىلدا، پىكىردە ۋە ئىشتا بىرلىك» شۇئارى ئۆز كېلەچىكى ئۈچۈن ئىزدىنىۋاتقان ئوتتۇرا ئاسىيا سەرخىللىرىغا تۈركلۈك مىللىيەتپەرۋەرلىكى ۋە مىللىي مەپكۇرىسىنىڭ پروگراممىسىنى كۆرسىتىپ بەردى.

1917- يىلىدىكى بولشېۋىكلار ئىنقىلابى تاتار ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ رۇسىيە ئىمپېرىيەسى گەۋدىسى ئىچىدە ئالدى بىلەن «مۇسۇلمانلار فېدېراتسىيەسى» ياكى «تۈركىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتى» كەبى بىرلەشمە مۇختارىيەت بەرپا قىلىش غايىسىنى يوققا چىقاردى. يېڭىدىن ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان بولشېۋىكلار پارتىيەسى سوۋېتلەر ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى مىللەتلەرنىڭ تەقدىرىنى لېنىننىڭ كوممۇنىزىم مەپكۇرىسىنى چىقىش قىلغان مىللەتلەر سىياسىتى ئاساسىدا ھەل قىلىش يولىنى تۇتتى. ياۋروپا كۈچتۈڭگۈرلىرىنىڭ مۇستەملىكە ئىگىلەش جەريانىدا بويسۇندۇرۇلغان خەلقلەر ئارىسىدا سۆيئىستېمال قىلىپ مەلۇم ئۈنۈمگە ئېرىشكەن مىللىيەتچىلىك نەزەرىيەلىرى لېنىننىڭ قىزىل رۇسىيەسىدە كوممۇنىزىم يالتىراقلىرى بىلەن بېزىلىپ بازارغا سېلىندى. قىرىم، قازان، كافكاز ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ تىل ھەمدە قان - قېرىنداشلىق جەھەتتىن تۈركلۈك بىرلىكىگە ياكى ئورتاق ئىسلام ئېتىقادى ئاساسىدا مۇسۇلمانلار ئىتتىپاقىغا ئۇيۇشۇپ بىر سىياسىي كۈچ سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىشىدىن قاتتىق ئەنسىرىگەن بولشېۋىكلار رۇسىيەسى جىددىي تۈردە يېڭى ئۇسۇل - تاكتىكىلار ئۈستىدە ئىزدەندى. ۋەزىيەتنى ئىنتايىن مۇرەككەپ ھالەتتە تۇرۇۋاتقان ئوتتۇرا ئاسىيادا يېڭىدىن تىكلەنگەن بولشېۋىكلار ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملىۋالغىچە مۇسۇلمانلارغا «ئالىي مۇختارىيات» ياكى «ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگۈلەش» ۋەدىسىنى بەرگەن لېنىن ئۇلارنىڭ

تەلەپلىرىگە ۋاقىتىنچە بىر مەھەل سۈكۈت قىلدى. ئەمما 1922- يىللاردىن باشلاپ رۇسىيە مۇسۇلمانلىرىنى ئېتنىك تۈركۈملەر بويىچە بۆلۈپ ئىدارە قىلىش ئىستىراتېگىيەسىنى يولغا قويدى. ئوتتۇرا ئاسىيا سەرخىللىرىنىڭ ئىلگىرىكى «مۇسۇلمانلار فېدىراتسىيەسى» ياكى «تۈركلۈك بىرلىكى» قۇرۇش غايىلىرى «پان-ئىسلامىزىم» ۋە «پان-تۈركىزىم» قالپاقلىرى بىلەن ئەيىپلەندى.

مىللەت ۋە مىللىيەتچىلىك نەزەرىيەلىرى لېنىن ۋە ستالىنلار ھۆكۈمرانلىقىدىكى سوۋېتلەر ئىتتىپاقىدا ماركسىزىم تونى بىلەن بېزىلىپ، رۇس مەنپەئىتىگە تامامەن ئۇيغۇنلاشتۇرۇلغان ئاساستا شەرھىلەندى. مۇستەملىكىچىلىك تارىخىدىكى «بۆلۈپ ئىدارە قىلىش»، «چوڭ مىللەتنى كىچىك مىللەتنىڭ قولى بىلەن باشقۇرۇش»، «يەرلىك، مەھەللىۋى پەرقلەرنى كۆپتۈرۈپ، ئورتاق مەدەنىيەت گەۋدىسىنى پارچىلاش» تەك بىر قاتار ھۆكۈمرانلىق تەجرىبىلىرى بولشېۋىكلارنىڭ قىزىل رۇسىيەسىدە چىرايلىق ناملار بىلەن بازارغا سېلىندى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە سوۋېتلەر ئىتتىپاقىدا قىسقىغىنە بىرقانچە يىلدا نەچچە يۈزلىگەن «مىللەت» ۋە «ئېتنىك تۈركۈم» لەر سىياسىينىڭ ئېھتىياجىدىن يارىتىلدى. ئاتالمىش «مىللىي ئەدەبىي تىل» لار سۈنئىي رەۋىشتە بەرپا قىلىندى. 1920- ۋە 1930- يىللاردا تاتارلارنىڭ تارىخىي ۋەتىنى قىرىم ۋە قازاندىن ئىبارەت ئىككى ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتكە ئايرىۋېتىلدى ۋە ئارىلىقى بىر - بىرى بىلەن تۇتاشمايدىغان جۇغراپىيەلىك پاسىل ھاسىل قىلىندى. ئىلگىرى تاتارلار بىلەن ئارىلىشىپ ياشىغان باشقۇرت ۋە چۇۋاشلارمۇ ئايرىم - ئايرىم ئاپتونوم جۇمھۇرىيەتلەرگە بۆلۈۋېتىلدى. چار پادىشاھ دەۋرىدە تۈركىستان گوبېرناتورلىقى (ئۆلكىسى) نامى بىلەن بىر تۇتاش ئىدارە قىلىنىپ كەلگەن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى يېڭىدىن بەرپا قىلىنغان ئېتنىك ناملارنى ئاساس قىلغان ھالدا چوڭ - كىچىك بەش ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتكە ئايرىۋېتىلدى. نوپۇسىنىڭ زىچ بولۇشىغا قارىماي تۇپراقلىرى قىسىلچىلىقتا قالغان ئۆزبېكىستان تەۋەسىدە ھەتتا قاراقالپاق ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتىنى بەرپا قىلدى. كافكاز رايونىمۇ جۇغراپىيەلىك تۇزۇلىشىنىڭ ئالاھىدە مىللىي تەركىبىنىڭ مۇرەككەپ بولۇشىغا قارىماي بىرقانچە ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتكە ۋە ئۇنىڭ ئاستىدا يەنە بىرقانچىلىغان ئاپتونوم جۇمھۇرىيەتلەرگە ئايرىلىپ تاشلاندى. شۇنداق قىلىپ، كېيىنكىلىكى بولشېۋىك ئىستراتېگىيەچىلىرى ئىنتايىن ئۇستىلىق بىلەن رۇس ئىمپېرىيەسى تەۋەسىدىكى مۇستەملىكە تۇپراقلار ۋە ئۇلارنىڭ ھەقلىق ئىگىلىرى بولغان يەرلىك خەلقلەرنى گويا سېھىرگەرلەر ئەپسۇن ئوقۇپ «قۇتىنىڭ ئىچىدىكى قۇتىغا بەنت قىلىۋەتكەن سىرلىق ئۈزۈك» تەك سوۋېت سىستېمىسىنىڭ مۇستەبىت گەۋدىسىگە

زەنجىرلىۋالدى. سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيەتلەر ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلغان 15 ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتنىڭ ئىچىدە نەچچە ئونلىغان ئاپتونوم جۇمھۇرىيەت ۋە ئاپتونوم ئوبلاستلار ئەنە شۇنداق زەنجىرسىمان سىياسىي تۈزۈلمىنىڭ ئاجرىتىۋېتىش قىيىن بولغان ئۇششاق ھالقىلىرى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىرىلدى. لېنىن ۋە ستالىنلار تەرغىپ قىلغان «سوتسىيالىستىك تۈزۈم شارائىتىدا مىللەتلەرنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش» ھوقۇقى ماركسىزمنىڭ ماركسىنى چاپلىغان، رۇس سىستېمىسىغا ئۇيغۇنلاشتۇرۇلغان ھالدا سوۋېتلەر ئىتتىپاقىدا ئەنە شۇنداق تەرىقىدە ھەل قىلىندى...

بولشېۋىكلار پارتىيەسىنىڭ ماركسىزىم يالترىقلىرى بىلەن بېزەلگەن مىللەتلەر سىياسىتى ئىلى - يەتتەسۇ ۋە پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلاردا مىللىي ئاپتونومىيە ياكى مۇختارىيەتكە ئېرىشىشنىڭ ئۈمىدىنى پەيدا قىلدى. 1918 - يىلىدىكى «ئاتۇ پاجىئەسى» دىن كېيىن، ئابدۇللا روزىباقىيېۋ باشچىلىقىدىكى يېڭى ئەۋلاد ئۇيغۇر كوممۇنىستلىرى ھەرىكەتكە كېلىپ، سوۋېت بولشېۋىكلار ھاكىمىيىتىدىن ئۇيغۇرلار ئۈچۈن ئاپتونومىيە ھوقۇقى ئېلىش ئىشىنى كۈنتەرتىپكە قويىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيادا بولشېۋىكلار تەرىپىدىن ھەرقايسى مىللىي ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلەر بىلەن ئۇنىڭ تەركىبىدىكى ئاپتونوم جۇمھۇرىيەتلەرنىڭ چېگرا سىزىقلىرى جىددىي رەۋىشتە سىزىلىۋاتقان بىر پەيتتە، ئۇيغۇر سەرخىللىرى پەرغانە ئويمانلىقى بىلەن ئىلى - يەتتەسۇ ۋادىسىدا ياشاۋاتقان 500 مىڭدىن 700 مىڭغىچە بولغان ئۇيغۇر ئاھالىلىرى[10] ئۈچۈن ئاپتونوم جۇمھۇرىيەت ياكى ھېچ بولمىغاندا ئاپتونوم ئوبلاست ھوقۇقىنى ئېلىش تامامەن مۇمكىن دەپ ئۈمىد قىلىشىدۇ. بولۇپمۇ 1921 - يىلى ئىيۇندا تاشكەنتتە تۇنجى نۆۋەتلىك ئۇيغۇر قۇرۇلتىيى چاقىرىلىپ، «ئۇيغۇر» دېگەن ئېتنىك نام بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا مىللەتلەرنىڭ ناملىرى قاتارىدا سوۋېت ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرىدە رەسمىي كۆرۈلۈشكە باشلىغان مەزگىللەردە بۇ خىل ئۈمىد سوۋېت ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا يوقۇرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەنىدى. شۇندىن كېيىن ئابدۇللا روزىباقىيېۋ رەھبەرلىكىدە «ئۇيغۇر ئىنقىلابىي ئىتتىپاقى» قۇرۇلۇپ، تۇنجى ئۇيغۇر تىلىدىكى گېزىت – «كەمبەغەللەر ئاۋازى» نەشىر قىلىنىشقا باشلايدۇ. شۇ يىللىرى يەنە ئۇيغۇر كوممۇنىستلىرى سوۋېت كومپارتىيەسىنىڭ تۈركىستان شۆبىسىگە ئىلتىماس سۇنۇپ، خىتاي مىلىتارىستلىرى ھۆكۈمرانلىقىدىكى شەرقىي تۈركىستاندا ئىنقىلاب قوزغاش ھەمدە پۈتكۈل ئۇيغۇر يۇرتلىرىنى ئۆز

(10) يولداش ئەزىمەتوف تۈزگەن، «20 - ئەسىر ئۇيغۇر نامايەندىلىرى»، ئالمۇتا: مىر نەشرىياتى، 2005- يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 31 -بەت

ئىچىگە ئالغان «سوتسىيالىستىك ئۇيغۇرىستان» قۇرۇش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بولشېۋىكلار پارتىيەسىنىڭ تۈركىستان شۆبىسى بۇ تەكلىپنى قوللايدۇ ھەمدە موسكۋانىڭ تەستىقلىشىنى كۈتىدۇ. كومىنتېرنمۇ بۇ تەكلىپنى قوللايدۇ. كېرىمېلدىكى كەسكىن تالاش - تارتىشلاردىن كېيىن، بولشېۋىكلار پارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتى تاشقى ئىشلار كومىسسارى چىچېرىن بۇ تەكلىپكە قەتئىي قارشى چىقىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ ھەقتىكى ئاساسلىرىنى جاھىللىق بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇپ، «<خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيەسى> قۇرۇلۇپ بولغان ئەھۋالدا، بىز ئۇيغۇرلار مەسىلىسىنى خىتاي ئىنقىلابىنىڭ كەلگۈسى تەرەققىياتى ئىچىدە ھەل قىلىشىمىز كېرەك» دەپ لېنىننى قايىل قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلار ۋەتىنىدە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمى بىلەن «سوتسىيالىستىك ئۇيغۇرىستان» قۇرۇش لايىھەسى ئەمەلدىن قالىدۇ.[11]

شۇنداقتىمۇ ئابدۇللا روزىباقىيېۋ باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر كوممۇنىستلىرى ئۈمىدىنى تامامەن يوقاتمايدۇ. ئۇلار پەرغانە ئويمانلىقى ياكى يەتتەسۇ تەۋەسىدە ئۇيغۇرلار ئۈچۈن بىر ئاپتونوم جۇمھۇرىيەت قۇرۇش، ھېچ بولمىغاندىمۇ بىر ئاپتونوم ئوبلاست قۇرۇش مۇمكىنچىلىكى بار دەپ قارايدۇ. ۋاھالەنكى، پەرغانە ئويمانلىقىدىكى «قەشقەرلىقلەر» نى ئاساس قىلغان جەنۇب ئۇيغۇرلىرى بىلەن ئىلى - يەتتەسۇدىكى «تارانچىلار» نى ئاساس قىلغان شىمال ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىكى ئۈستۈنلۈك تالىشىش ئىختىلاپلىرى سوۋېت ھۆكۈمىتىدىن ئۇيغۇرلار ئۈچۈن مۇختارىيەت تەلەپ قىلىش دەۋاسىنى توسالغۇغا ئۇچرىتىدۇ.

1924 - يىلىدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇيغۇرلار مەسىلىسى ھەققىدىكى قىزغىنلىقى پەسكويغا يۈزلىنىدۇ. ئابدۇللا روزىباقىيېۋ، ئىسمايىل تاھىروف، نەزەرخوجا ئابدۇسەمەت، ئابدۇلھەي مۇھەممەدى ھەمدە باشقا نەچچە ئونلىغان ئۇيغۇر سەرخىللىرىنىڭ سوۋېت ھۆكۈمىتىدىن ئۇيغۇرلار ئۈچۈن مىللىي مۇختارىيەت ئېلىش چۈشلىرى ئاستا - ئاستا بەربات بولىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىنكى تالاش - تارتىشلار سىياسىي مۇختارىيەت تېمىسىدىن ئۇيغۇر ئورتاق ئەدەبىي تىلى ۋە ئىملاسىنى يارىتىش، يېزىق مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىشتەك ئىككىلەمچى تېمىلارغا مەركەزلىشىدۇ. 1930- يىللارغا كەلگەندە ستالىننىڭ كوللېكتىپلاشتۇرۇش دولقۇنىدا ئېغىر دەرىجىدە ھالسىرىغان ئۇيغۇرلار سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئورتا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرى تېررىتورىيەسىدە ئۇيغۇرلار ئۈچۈن مىللىي

(11) كوممۇنار تالىپوف، «تارىخ ساۋاقلىرى»، ئىستانبۇل: تەكلىماكان ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2012 - يىل نەشرى، 135-133 - بەتلەر

ئاپتونومىيە ھوقۇقى ئېلىش ئىشىدىن ئۈمىدىنى ئۈزىدۇ. پەرغانە ئويمانلىقىدا ياشايدىغان 500 مىڭغا يېقىن «قەشقەرلىق» ئۇيغۇرلار ئۆزبېكىستان تەۋەسىگە ئايرىلىپ، مىللىي تەۋەلىكى مەجبۇرىي ھالدا «ئۆزبېكلەشتۈرۈلىدۇ». يەتتەسۇ تەۋەسىدە ياشايدىغان نەچچە يۈز مىڭ «تارانچى» ئۇيغۇرلار بولسا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا سىياسىتىنىڭ مەركىزىدىن چەتنەشتۈرۈلۈپ، ھەتتا ئاپتونوم ناھىيە دەرىجىلىك مۇختارىيەتكىمۇ نائىل بولالمايدۇ. ھەتتا بولشېۋىكلار پارتىيەسىگە ئىنچىل ھالدا سادىق خىزمەت قىلىپ كەلگەن ئۇيغۇر كوممۇنىست رەھبەرلىرىدىن ئابدۇللا روزىباقىيېڧ بىلەن ئىسمايىل تاھىروڧلار 1937-1938 - يىلىدىكى ستالىننىڭ قانلىق «تازىلاش» لىرىدا ئېتىپ تاشلىنىدۇ.[12]

1930 - يىللارنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇيغۇرلار ۋەتىنىدە كۆتۈرۈلگەن مىللىي ئىنقىلابلارغا ئۆز مەنپەئىتىنى كۆزلىگەن ھالدا قول تىقتى ھەمدە ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي دۆلەتچىلىك ئارزۇلىرىنى يەنە بىر قېتىم داغدا قويدى. 1931 - يىلى قوزغالغان قومۇل ئىنقىلابىغا موڭغولىيە ئارقىلىق مەخپىي ئۆمەك ئەۋەتىپ، ئۆزلىرىنىڭ «ئېزىلگەن مىللەتلەرنىڭ مىللىي قۇتۇلۇش ئىنقىلابلىرىغا ياردەم بېرىدىغانلىقى» نى بىلدۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئاخىرىقى ھېسابتا مىلتارىست شېڭشىسەينى يۆلەپ تەختكە چىقاردى. ئاندىن شېڭشىسەينى سەھنىگە چىقىرىپ، ئۆزلىرى پەردە ئارقىسىدا تۇرۇپ ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئازاتلىق ئىنقىلابىنى باستۇرۇپ تاشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ «مىللەت» ۋە «سىنىپ» نەزەرىيەلىرىنى ئۇيغۇرلار ۋەتىنىگە ئېكسپورت قىلىپ كىرگۈزدى. ئۈرۈمچىكى سوۋېت كونسۇلى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن مەسلىھەتچىلەرنىڭ يول كۆرسىتىشى بىلەن شېڭشىسەي ھۆكۈمىتى 1934- يىلى 11- ئاينىڭ 29- كۈنى «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ ئۇيغۇرچە ۋە خىتايچە سانلىرىدا تەڭلا ئاتالمىش «تارانچى» مىللىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «شىنجاڭدىكى 14 مىللەت» نى ئېلان قىلدى.[13] شۇندىن باشلاپ «ئۇيغۇر» دېگەن نام شېڭشىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ رەسمىي ھۆججەتلىرىدىن ئورۇن ئېلىپ، ئىلگىرىكى «مۇسۇلمان»، «تۈرك»، «سارت»، «چەنتو» دېگەندەك نامىلارنىڭ ئورنىنى ئىگەللىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇيغۇرلارنىڭ باشقا تۈركىي تىللىق مىللەتلەر، جۈملىدىن قازاقلار، قىرغىزلار، ئۆزبېكلەر ۋە تاتارلاردىن پەرقلىق ئايرىم ئېتنىك تۈركۈم ئىكەنلىكى تەكىتلىنىدىغان بولدى. «تۈرك» ئاتالغۇسى

(12) Sean R. Roberts, Imagining Uyghuristan: re-evaluating the birth of the modern Uyghur nation, Central Asian Survey, Vol. 28, No. 4 Dedember, 2009, pp. 361-381
(13) «新疆日报», 1934年11月29日版

خەتەرلىك بىر ئۇقۇم سۈپىتىدە قارىلىپ، مەتبۇئاتلاردىن سىقىپ چىقىرىلدى. ھەتتا سوۋېت مەسلىھەتچىلىرى شىڭشىسەي بىلەن بولغان مەخپىي سۆھبەتلەردە ئۇنىڭغا مۇنداق مەسلىھەتلەرنى كۆرسەتتى: «خىتاي - سوۋېت چېگراسىنى بويلاپ ئولتۇراقلاشقان خەلقلەرنىڭ ھەممىسى قان-قېرىنداش خەلقلەردۇر. ئىرق، تىل ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىن قېرىنداش بولغان بۇ خەلقلەر كەلگۈسىدە ئىمكانىيەت تۇغۇلغان ھامان بىر-بىرى بىلەن بىرلىشىپ بىر مىللەت ياكى دۆلەت گەۋدىسىگە ئۇيۇشۇپ كېتىشى مۇمكىن. بۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ھازىرنىڭ ئۆزىدە ئۇلارنى خۇددى بىر تاۋۇزنى ئوتتۇرىدىن ئىككى پارچە قىلىپ كېسىۋەتكەندەك ھەم ھازىرمۇ ھەم كەلگۈسىدىمۇ مەڭگۈ بىرلىشەلمەيدىغان ئۇششاق بىرلىكلەرگە پارچىلىۋېتىش كېرەك».

1940- يىللارنىڭ باشلىرىدا مىلتارىست شىڭشىسەينىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يۈز ئۆرۈشى بولشېۋىكلارنى «ئۇيغۇر كارتىسى» قايتا ئويناشقا مەجبۇر قىلدى. ئۆز دەۋرىدە سوۋېت ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا بۆشكىدىلا ئۇجۇقتۇرىۋېتىلگەن «ئۇيغۇرىستان» غايىسى 1944- يىلى 12- نويابىردا غۇلجىدا شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى جاكارلىنىش بىلەن تارىخىي كۈنتەرتىپكە كەلدى. ئىلى ئىنقىلابىدا ۋەتەن ئۈچۈن قان تۆككەن مىڭلىغان كىشىلەر شۇنداقلا مىللىي دۆلەتچىلىكنىڭ چۈشىنى تېخىچە ئۇنتۇمىغان ئۇيغۇر سەرخىللىرى مىللىي ئارمىيە تاكى ماناس دەرياسى بويىدا توختاپ، ئۈرۈمچىدە گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن تىنچلىق سۆھبىتى باشلانغۇچە بولغان ئارىلىقتا مىللىي مۇستەقىللىقنىڭ مۇقەررەرلىكىگە شەكسىز ئىشەنگەن ئىدى. ھالبۇكى، سوۋېت ئىتتىپاقى يەنە بىر قېتىم شۇنداقلا ئاخىرى قېتىم ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ ئۇلۇغۋار مىللىي غايىسىنى داغدا قويدى. خۇددى ئامېرىكالىق ئۇيغۇرشۇناس شان روبېرت كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، «تۇنجى ئەۋلاد ئۇيغۇر كوممۇنىستلىرى يەتتەسۇدا تۇرۇپ ئۇيغۇرلار ۋەتىنىدە ھۆر ۋە مۇستەقىل ئۇيغۇرىستان قۇرۇش غايىسىنى تەسەۋۋۇر قىلغان ئىدى. بۇ غايە تاكى بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر گويا ئاخىرى چىقمىغان چۈشتەك ئۇيغۇرلار قەلبىنى ئۆرتەپ كەلمەكتە.» ■

مۇھەررىرى: ئا.ئاقھۇن